

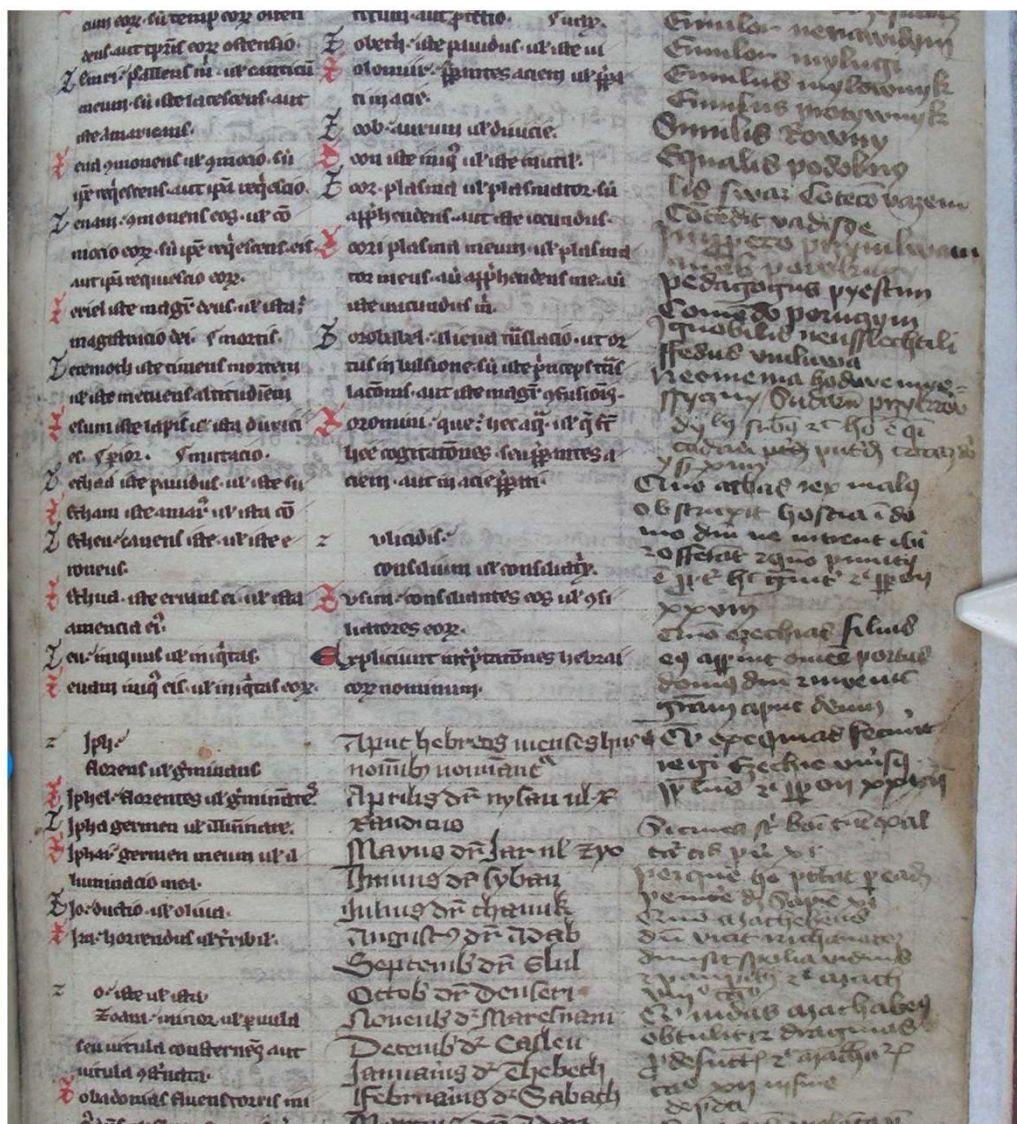
Staročeské glosy v latinsko-německém slovníku *Avis*

Kateřina Voleková

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, Praha

Česká lexikografie v pozdním středověku

- ❖ tvorba původních lexikografických děl
 - jednoduché latinsko-české slovníky pro osobní potřebu
 - tematicky zaměřené (Bible, rostliny, právní termíny)
- ❖ adaptace zahraničních předloh
 - latinské výkladové slovníky
 - překladové slovníky

Tvorba původních lexikografických děl

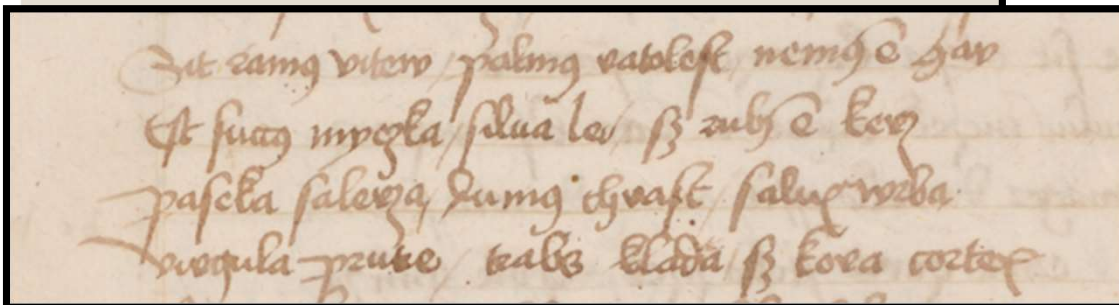
❖ Mistr Bartoloměj z Chlumce (Claretus)

❖ druhá polovina 14. století

❖ učitel na katedrální škole sv. Víta v Praze

❖ tři latinsko-české encyklopedické slovníky

- zahrnuje slovní zásobu sedmi svobodných umění a dalších vědeckých odvětví
- veršované
- neologismy

<48. De artificibus.

<VIII.1.> <L>Arga prius dicta post artifices bene signa.
Artifex rzemeslnik, opifex vdyelacz, rugitus krzik,
Dielnyk operarius, nagemnyk mercenarius,
Otrok mancipium, padlo scantorium, vadlo flandrum.
2500 Merces mzda, dyelo sit opus preciumque platydlo, /
A 202^b> Buris klecz, oplata premium, vannus opalaczka.
Czertadlo sit cultrum, vomer radlo, pluh aratrum,
Orz cole, cultura sit oranyia, mlatba tritura,

Adaptace lexikografických děl

❖ latinské výkladové slovníky:

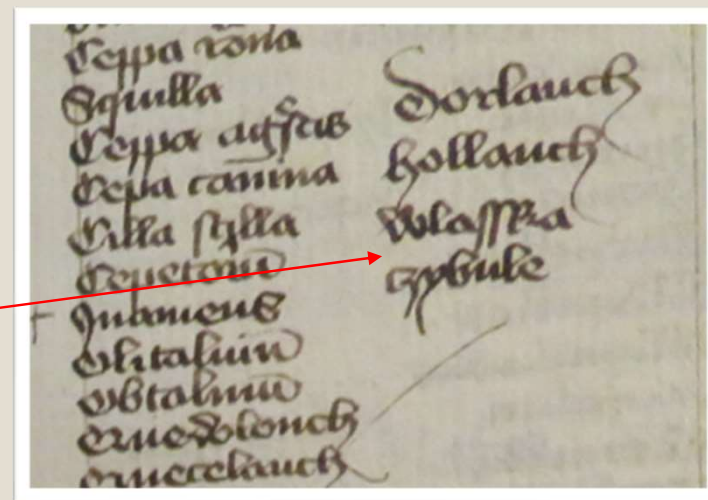
- *Mammotrectus*

❖ překladové – latinsko-německé slovníky a glosáře:

- *Vocabularius Ex quo*
- *Abstractum-Glossar*
- *Artemisia-Vokabular*
- *Lucianus*

❖ rukopisné opisy z českých zemí

- opatřovány českými glosami
- německé ekvivalenty nahrazeny českými

Latinsko – (středohorno)německé slovníky *Abba-Avis-Abbreviare*

- ❖ z přelomu 14. a 15. století
- ❖ nejméně 60 rukopisných opisů, které se dochovaly v knihovnách a archivech, většinou ve střední Evropě
 - např. Polsko (21), Rakousko (12), Německo (11), Rumunsko (6), Česko (3), Maďarsko (1)

Handschriftencensus
Eine Bestandsaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger Texte

Verzeichnisse | Literatur | HSC | Suche

'Vokabulargruppe Abba - Avis - Abbreviare

Vgl. Bernhard Schnell, in: ²VL 10 (1999), Sp. 491-493 • ²VL 11 (2004), Sp. 1638.

Überlieferung

■ = Codex | □ = Fragment | ○ = Sonstiges

- 1 ■ Admont, Stiftsbibl., Cod. 373
- 2 ■ Alba Julia / Karlsburg, Bibl. Băthyanum, Cod. Lat. 82
- 3 ■ Alba Julia / Karlsburg, Bibl. Băthyanum, Cod. R II 99 (Kat.-Nr. 258)
- 4 ■ Basel, Universitätsbibl., Cod. A VI 31
- 5 ■ Berlin, Staatsbibl., mgq 607
- 6 ■ Berlin, Staatsbibl., Ms. theol. lat. fol. 424
- 7 ■ Breslau / Wrocław, Dombibl. (Biblioteka Kapitulna), Cod. 401
- 8 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Akc. 1948/685
- 9 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. I F 93
- 10 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. I F 216
- 11 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. I F 250
- 12 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. I Q 134
- 13 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. I Q 412
- 14 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. III F 14
- 15 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV F 78
- 16 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV F 83
- 17 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV F 84
- 18 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV F 85
- 19 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV F 86
- 20 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV Q 93
- 21 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV Q 97
- 22 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV Q 101
- 23 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV Q 102
- 24 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV Q 103
- 25 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. IV Q 104
- 26 ■ Breslau / Wrocław, Universitätsbibl., Cod. Mil. II 432
- 27 ■ Budapest, Universitätsbibl., Cod. lat. 82
- 28 ■ Danzig / Gdańsk, Bibl. der Poln. Akademie der Wissenschaften (BGPAN), Ms. 1973
- 29 ■ Danzig / Gdańsk, Bibl. der Poln. Akademie der Wissenschaften (BGPAN), Ms. Mar. F 283
- 30 ■ Danzig / Gdańsk, Bibl. der Poln. Akademie der Wissenschaften (BGPAN), Ms. Mar. Q 10
- 31 ■ Graz, Universitätsbibl., Ms. 323
- 32 ■ Graz, Zentralbibl. der Wiener Franziskanerprovinz, A 67/25
- 33 ■ Heltau / Călnădie (Rumänien), Bibl. der evang. Kirchengemeinde, Inv.-Nr. D 12
- 34 ■ Heltau / Călnădie (Rumänien), Bibl. der evang. Kirchengemeinde, Inv.-Nr. D 28
- 35 ■ Hermannstadt / Sibiu, Nationalarchiv - Filiale Sibiu, Colecția Brukenhail, cota P 1-6, 38
- 36 ■ Innsbruck, Universitäts- und Landesbibl., Cod. 573
- 37 ■ Klagenfurt, Bischof, Bibl., Cod. XXX b 12
- 38 ■ Königsberg, Staats- und Universitätsbibl., Hs. 901
- 39 ■ Kremsmünster, Stiftsbibl., Cod. 84
- 40 □ Kronstadt / Braşov (Rumänien), Archiv und Bibl. der Honterusgemeinde, IE 172
- 41 ■ Leipzig, Universitätsbibl., Ms. 1200
- 42 ■ Leipzig, Universitätsbibl., Ms. 1244
- 43 ■ Mainz, Stadtbibl., Hs. I 602
- 44 ■ Mainz, Stadtbibl., Hs. I 607
- 45 ■ München, Staatsbibl., Cgm 674
- 46 ■ München, Staatsbibl., Clm 7735
- 47 ■ München, Staatsbibl., Clm 14254
- 48 ■ München, Staatsbibl., Clm 14400
- 49 ■ München, Staatsbibl., Clm 28951
- 50 ■ New Haven (Conn.), Yale Univ., Beinecke Rare Book and Manuscript Libr., Marston MS 140
- 51 ■ Pommersfelden, Gräfl. Schönbornsche Schlossbibl., Cod. 107 (2723)
- 52 ■ St. Paul im Lavanttal, Stiftsbibl., Cod. 271/4
- 53 ■ Tübingen, Stiftsbibl., Cod. 466

❖ Latinsko-německý slovník **Abba**

- abecední
- substantiva a adjektiva jména v nominativu, adverbia, spojky, částice
- přibližně 6 000 hesel

❖ Latinsko-německý slovník **Abbreviare**

- abecední
- slovesa v infinitivu
- přibližně 2 500 hesel

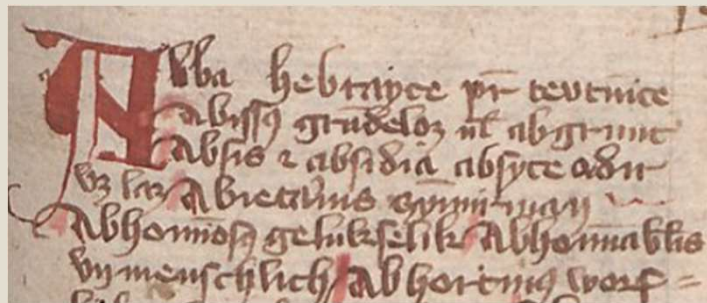
❖ Latinsko-německý slovník **Avis**

- tematický a abecední
- přibližně 1 200 hesel
- slova ze sedmi oblastí přírody

Abba-Avis-Abbreviare

- ❖ jednoduchá struktura, bez gramatických údajů

- ❖ místo:
 - Slezske
- ❖ autor:
 - Otto z Grüssau (?), mnich dolnoslezského cisterciáckého kláštera v Krzeszówě (Polsko)

Adaptace Abba-Avis-Abbreviare v českých zemích

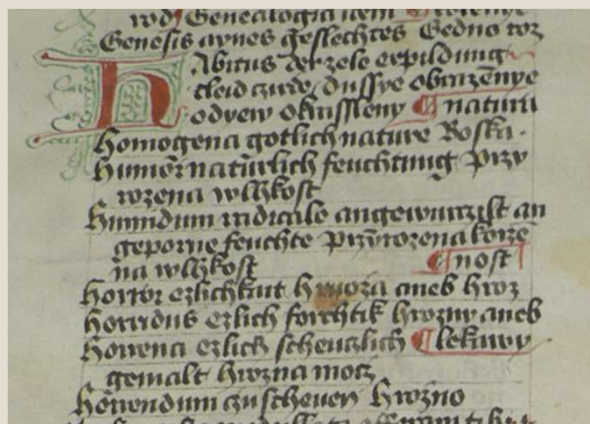
- ❖ dva české překlady v průběhu 15. století
- ❖ donedávna (Voleková 2015)
 - známy pouze 3 rukopisy
 - pouze slovníky Abba a Abbreviare
- ❖ 1. překlad:
 - v první čtvrtině 15. století (1424 = *terminus ante quem*)
 - dva opisy
- ❖ 2. překlad:
 - konec 15. století
 - jeden opis

1. překlad *Abba-Abbreviare*

SlovCath

Brno, Archiv města Brna, Svatojakubská
knihovna, 89/67, fols. 467r-474v, 1424

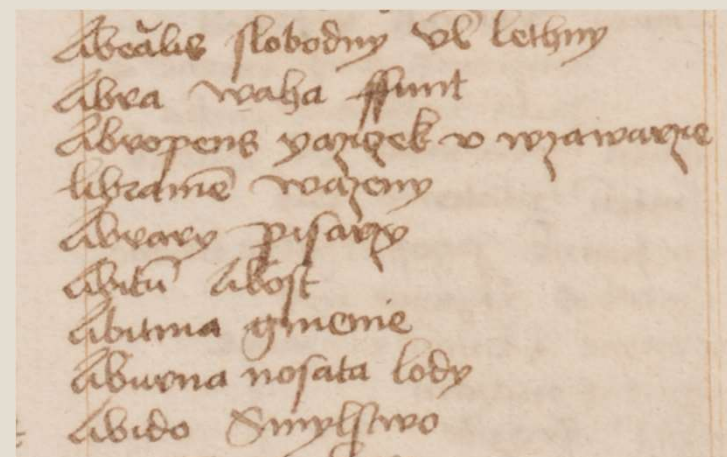
- ❖ latinsko-německo-český slovníček
Abstractum s hesly ze slovníku Abba

SlovOstrš

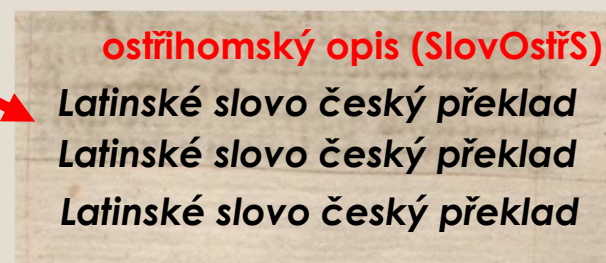
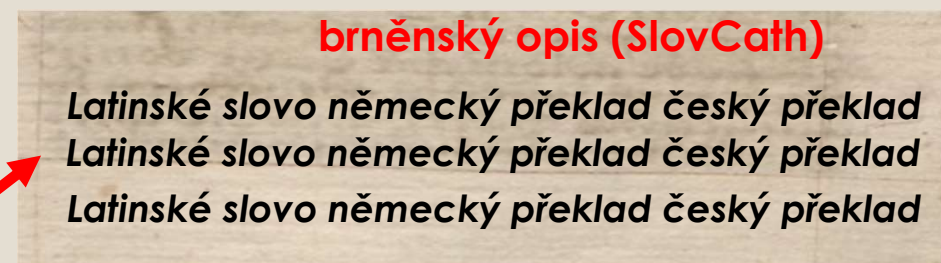
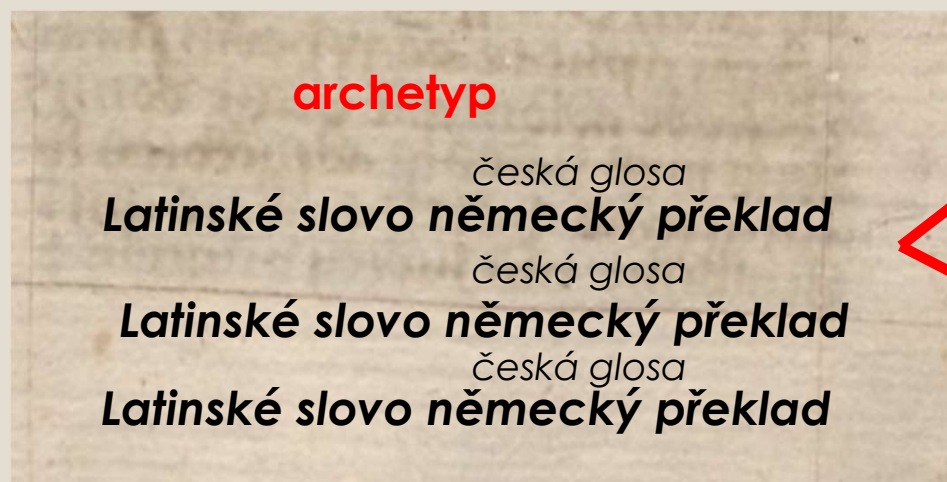
Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi
Könyvtár, Ms. II 8, s. 58-63, 66-152, polovina 15.
století

- ❖ latinsko-české slovníky
- Abba-Abbreviare*

1. překlad Abba-Abbreviare

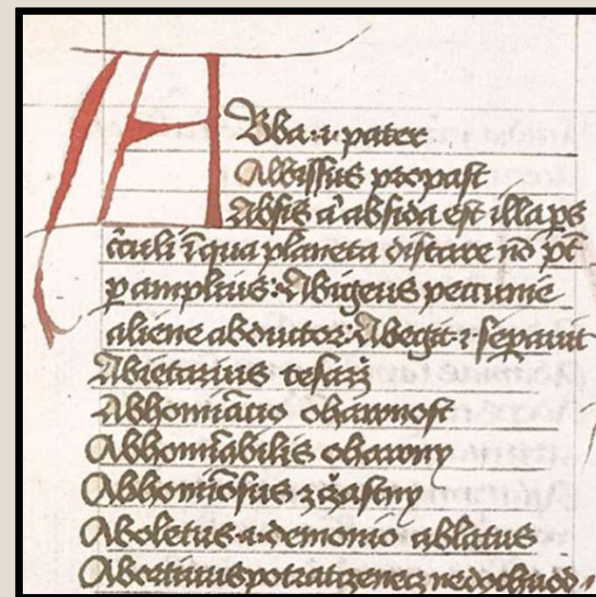
- moje hypotéza (Voleková 2013, 2015):
- **archetyp**–latinsko-německý rukopis se slovníky **Abba** a **Abbreviare**, který obsahoval **české** glosy

2. překlad Abba-Abbreviare

SlovKlem

- Praha, Národní knihovna ČR, XVII F 31, fols. 6r-91v, přelom 15. a 16. století
- latinsko-české slovníky Abbreviare-Abba

Význam těchto pramenů

❖ důležité zdroje pro slovník staré češtiny

- pokrývají širokou slovní zásobu
- SlovoOstřS: 12 000 českých tokenů!
- často několik variant překladu latinského slova do češtiny
- též *hapax legomena*, vzácná slova

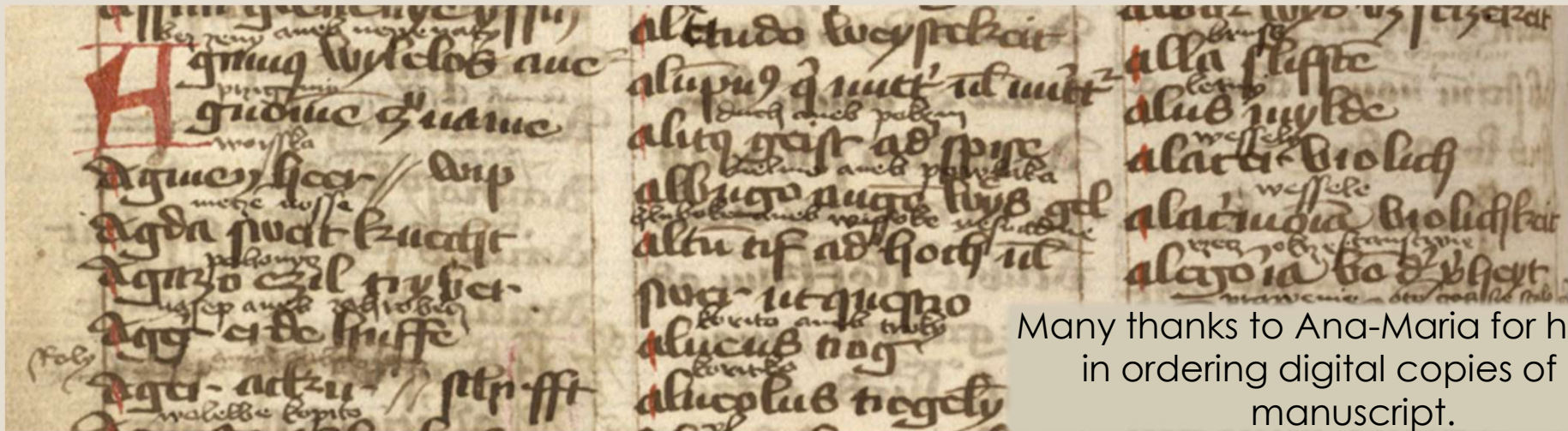
Jádro mého příspěvku:

Objev nového exempláře
Abba-Avis-Abbreviare

❖ se "západoslovanskými" glosami

Abba-Avis-Abbreviare se "západoslovanskými" glosami (=> českými)

- ❖ Dogaru, Dana Janetta - Wolf, Jürgen (2020). Ein neuer Textzeuge der 'Vokabulargruppe Abba - Avis - Abbreviare' in Hermannstadt. In: Sborník příspěvků z mezinárodní konference o dějinách německého jazyka v roce 2015: *Maniculae* 1, s. 16-18. <https://doi.org/10.21248/maniculae.5>
- ❖ Sibiu, Nationalarchiv - Filiale Sibiu, Colectia Brukenthal, cota P 1-6, 38, fols. 115r-162v

Many thanks to Ana-Maria for her help
in ordering digital copies of the
manuscript.

Opis Abba-Avis-Abbreviare ze Sibiu

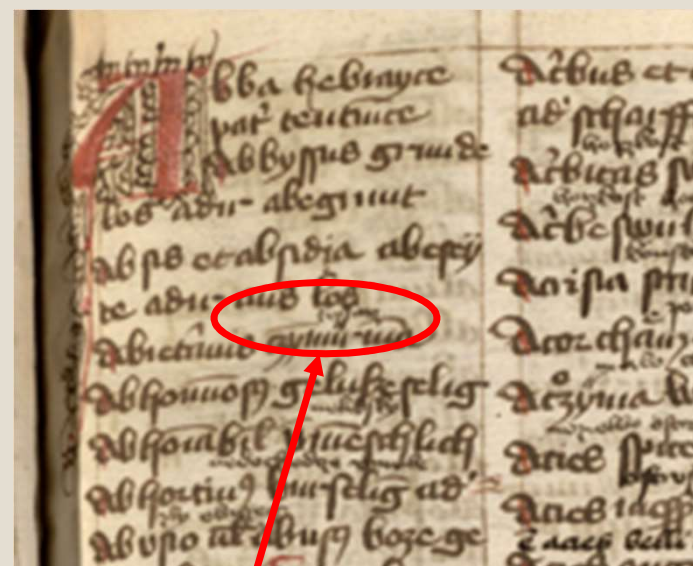
❖ 1. polovina nebo polovina 15. století

❖ obsah:

- ff. 1ra-113v: latinský etymologický slovník Kathomamma
- ff. 114r: latinsko-německý slovník (zlomek?) Abbas-Acedula
- ff. 115ra-147rb: latinsko-německý slovník Abba
- ff. 147rb-152ra: latinsko-německý slovník Avis
- ff. 152ra-162vc: latinsko-německý slovník Abbreviare
- ff. 163r-168va: latinsko-německý slovník Abstractum

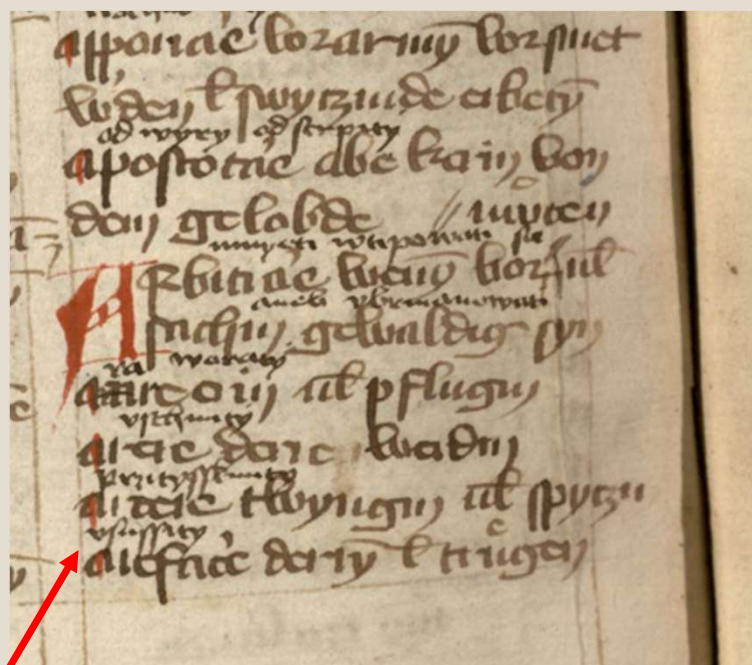
❖ interlineární české glosy

- jinou rukou než základní text
- odpovídají prvnímu českému překladu (SlovCath a SlovOstřš)
- ne pro všechna hesla

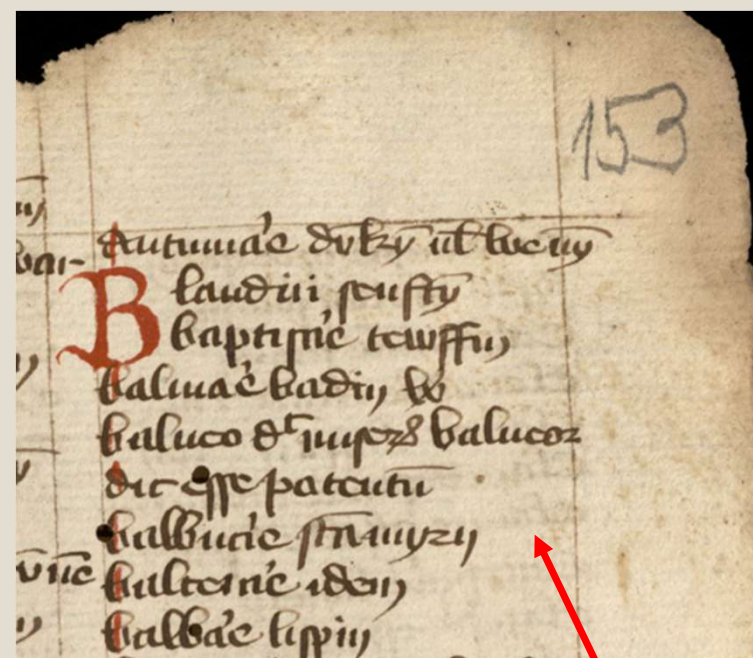

první česká glosa

Opis Abba-Avis-Abbreviare ze Sibiu

poslední česká glosa

žádné české glosy

Opis Abba-Avis-Abbreviare ze Sibiu

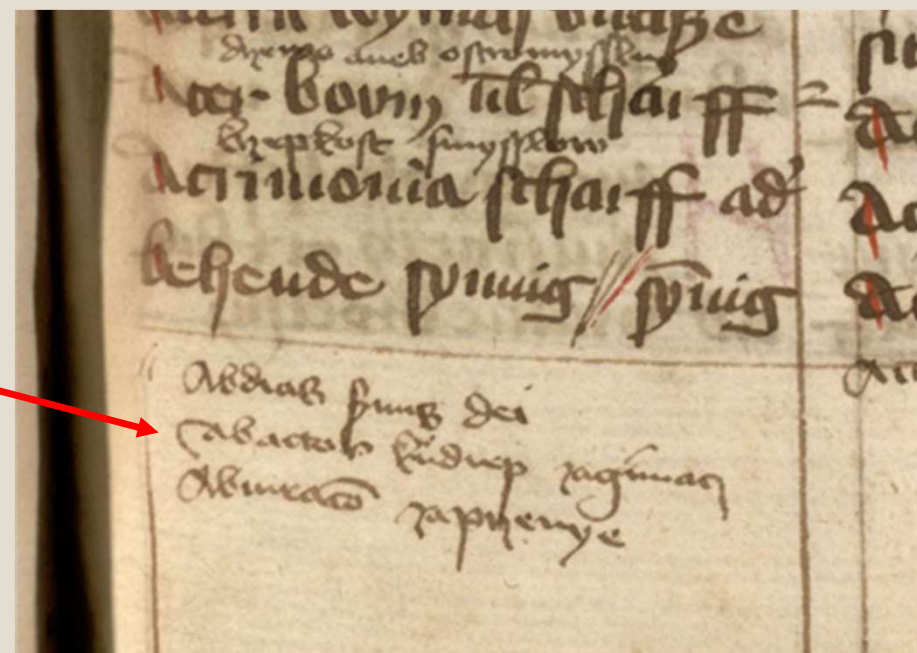
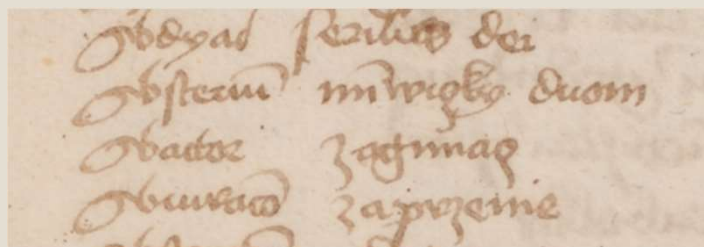
- ❖ glosátor opisoval z úplnější předlohy, s německými ekvivalenty

Abdias, servus dei

Abactor kradnep zajímač

Abiuracio zapřenie

- ❖ srov. SlovOstřS

České glosy ve slovníku *Avis*

◦ dosud neznámé

Slovník *Avis* – obsah

❖ sedm oblastí přírody

- 1) **ptáci a nástroje na odchyt ptáků, 115** hesel: *Avis vogil ... × ... Vultur gygir sup*
- 2) **ryby a rybářské náčiní, 111** hesel: *Piscator vyscher rybář... × ... Congros gros ol úhoř*
- 3) **čtvernožci a lov, 123** hesel: *Animal tyr zvíř ... × ... Ursula berynne medvědice*
- 4) **koně a jízda na nich, části vozidla, 75** hesel: *Equs pfert kuoň... × ...Pharialis sperlachin yn korp vor anebo šperloch*
- 5) **hmyz a červi, 70** hesel: *Astalabus heuschrecke kobylka... × ...Vermis worm črv. Vermiculus diminutivum*
- 6) **stromy a jejich plody, 165** hesel: *Arbor bovm strom... × ...Ulmeus ylmyne jilmový*
- 7) **léčivé rostliny a léčiva, 485** hesel: *Apoteca apteker... × ... Zizania rate*

Slovník *Avis* – překladatel

❖ stejný český překladatel jako ve slovníku Abba

◦ stejné varianty překladu:

Lembus snelle schiff **prutká lodí** Avis 147vc = *Lembus snelle schiff* **prutká lodí** Abba 130ra

- 1. překlad (SlovOstřS 89): *Lembus* **prudká lod'**
- 2. překlad (SlovKlem 59r): *Lembus* **rychlá** lodie

◦ stejná hapax legomena

Lucarius worster hajný aneb **lužňák** Avis 149rc = *Lucarius furster* **lužňák** Abba 131ra

- 1. překlad (SlovOstřS 91): *Lucarius* **lužňák**
- 2. překlad (SlovKlem 61r): *Lucarius* **hajný**
- Klaret, Glosář 2214: *hajný silvanus*, **podlesák** *lucarianus*

Slovník *Avis* – množství glos

oddíl	počet hesel	počet českých glos	procento českých glos
ptáci	115	85	74%
ryby	111	70	63%
čtvernožci	123	89	72%
koně	75	63	84%
hmyz	70	46	65%
stromy	165	119	72%
rostliny	485	121	25%

Slovník *Avis* – hapax legomena

- výpůjčky z středohornoněmčiny

Gimphus lone podkovný řebík aneb **lón** 148vc

Strucium kal some **kalové** siemě 151vc

Cadorie karte **karty** aneb ščetky 150va

- pravidelně tvořená slova, např. vztahová adjektiva

Anea tyrhoff **jezvinná** obora 148rb

Sellarius satil pfert **podsedlný** kuoň 148vb

Plerum leytir sprosse **řebřinový** řebíci 149ra

Fraxineus, -a, -um eschin **jasenný** 149va

Slovník *Avis* – hapax legomena

Staročeské varianty překladu pro odchyt ptáků

❖ hapax legomenon: **ptáčnictvo**

< podstatné jméno **ptáčník** "chytač ptáků" < *pták* "pták"

Aucupium vogil werg **ptáčnictvo** *Avis* 147rb

◦ běžně používané: staročeské **čůžba** a **čúhanie**

< sloveso *čúhati* "lovit malé ptáky"

aucupacio čížba Claretus, Bohemarius 959

aucupacio číhaní Vocabularius Ex quo (Praha, KNM II F 4), 34v

Slovník *Avis* – hapax legomena

Staročeská varianta překladu názvu stromu

❖ hapax legomenon **vřetenník** „brslen, strom, jehož plody tvarem připomínají vřeteno s přeslenem“

Fusarius spillen bum vřetenník *Avis* 49v

- srov. něm. *Spindelbaum*, angl. *spindletree*, chorvátské *vretenika* a *vretenikovo drvo*
- lidově *kvadrátky*, *knězovy čepičky*, *panáčkové čepice*

Slovník *Avis*

- původní součást 1. překladu slovníkové sbírky *Abba-Avis-Abbreviare*
- téměř neopisován – důvody: nedokonalost, silná konkurence?
- zajímavá slovní zásoba, obohacující náš materiál o nová slova

Děkuji za pozornost!